

УДК 398 (=161.2):[811.161.2'373.612.2:316.485.26]

Оксана КУЗЬМЕНКО

КОНЦЕПТ «ВОРОГ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІЙ ПАРАДИГМІ ФОЛЬКЛОРУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проведено семантико-структурний аналіз фольклорного концепту «ВОРОГ», який займає одне з головних місць у загальнофольклорній картині ХХ століття. На основі ліро-епічних та епічних текстів, які виникли та увійшли в українську фольклорну традицію у період двох світових війн, простежено діахронний і синхронний зріз семантичної парадигми збірного образу ворога. Зроблено висновки про стійкі стереотипні ознаки ворога-загарбника та їх когнітивне значення в національній культурі.

Ключові слова: український фольклор, фольклорний концепт, фольклорний мотив, фольклорна формула, образ, епітет, ворог.

© О. КУЗЬМЕНКО, 2017

У сучасному гуманітарному дискурсі поняття «ворог» і його абстрактно-атрибутивна конотація «ворожість» набувають все більшої гостроти та викликають усе більшу тривогу, оскільки тісно пов'язане з війнами, особливо загарбницькими. Відомий французький філософ Андре Глюксман, автор праці «Мова ненависті» (*Le Discours de la haine*), неодноразово звертав увагу на крайній прояв ворожості — *ненависть* та її місце у модерному суспільстві. Він вважав, що ненависть лежить в основі поняття ворожості, але не дорівнюється їй, оскільки «ненависть вимагає, щоб її об'єкт був позбавлений права на існування. Це дуже відрізняється від звичайної ворожості. Суть ненависті — не у критиці дії. Вона спрямована на саме єство» [11]. Думка про ворожість, яка не прагне повного фізичного знищення, є засадничою для розуміння амбівалентного кодування образу ворога в українських фольклорних творах, які виникли у першій третині ХХ століття. У них синтезувався тисячолітній досвід міфо-ритуального знання про «своє» — «чуже» та еволюція середньовічної візії образу «чужинця» [42], універсалізовані через бінарні опозиції *антагоніст* — *протагоніст*, *герой* — *антигерой*, на основі яких протиставленням *герой* — *ворог*, на думку Наталії Ярмоленко, в українському козацькому епосі успадковує модель апокрифічних сказань «*Бог — нечистий*» і має чітку дуалістичну спрямованість [48, с. 469]. Полюсність як типова структурно-семантична фольклорна схема, яка укладається в цілісну систему, наповнилася модерними конотаціями. Вони сформувалися під дією національно-політичних гасел 1920—1930-х рр., а також внаслідок радянської пропаганди, яка вплинула на формування ідеологічних стереотипів [12], а відтак і на художній канон «ворога» у фольклорі ХХ століття. З'ясування того, якою є народнопоетична візія концептуального образу ворога, складає предмет нашої студії, актуальність якої продиктована суспільно-політичними подіями сучасності, у якій факт загарбницької російсько-української війни є незаперечним.

Наша стаття опирається на теоретико-методологічну базу праць українських учених (Я. Гарасим, Г. Дем'ян, О. Івановська, Р. Кирчів, В. Козловський, Р. Крамар, Є. Луньо, Г. Магас, Н. Малинська, С. Мишанич, Л. Мушкетик, В. Сокіл, О. Харчишин, І. Хланта, О. Чікало, Н. Ярмоленко та ін.), які досліджували аспекти «історизму», «етноестетики», «етностереотипізації», «чужого» у фолькло-

рі, а також проблемні питання сюжетно-мотивної парадигми, інноваційних змін та регіональних особливостей творів, які входять в орбіту вивчення обширної теми поетики українського історико-героїчного фольклору ХХ століття.

Метою роботи є системний аналіз способів вербалізації у фольклорі ХХ ст. образу ворога в семантико-когнітивному аспекті. Задля цього передбачаємо виконати такі завдання: на основі аналізу давніх епічних та ліро-епічних текстів (козацькі, чумацькі, жовнірські пісні) узагальнити відомості про образ ворога, що є ядром складного мовно-ментального конструкту — фольклорного концепту «ворог»; на основі першоджерельного матеріалу, взятого з малодоступних Наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, а також польових записів ХХІ ст., простежити семантичні константи та їх еволюцію; виявити загальні тенденції у стабілізації атрибутивних ознак образу у сучасній фольклорній картині світу.

У концептуальному полі лексеми «ворог» синтезувалися семантичні первні національних етностеротипів (відчуження), у яких проявляється феномен «етноцентризму», тобто «ціннісної вершини власної нації», яка може мати три різні ступені прояву: гнучкий, поблажливий і войовничий [17, с. 58]. Останній з переліку рівень демонструє антипольська та антиросійська політична сатира, яка, за Є. Луньо, яскраво проявила себе в українській усній творчості другої третини ХХ століття [21—27; 48].

Найвищого емоційного регістру образ ворога досягає у творах з періоду ескалації масового політичного терору й агресивних окупаційних режимів напередодні початку Другої світової війни [19, с. 286]. Саме ця війна, з точки зору сучасних аналітиків, «залишається вододілом в історичній пам'яті українців, розколюючи їх політично, ідеологічно та світоглядно» [13]. Найбільш яскравого розвитку образ ворога дістав у повстанському фольклорі, в якому вістря ненависті до нього через мотив помсти («Ми будем ворогів стріляти, / Нехай зазнають московські кати» [14, с. 14]) було спрямоване у відповідь за кривди і важкі фізичні катування, яких зазнали українські оборонці-патріоти і цивільне населення під час «війни у війні», що відбувалася між двома тоталітарними силами:

*Позбирали всіх побитих,
Зложили докупи,*

*Тай проходить кат червоний
Рахувати трупи.*

*Познущалися над вбитими
Вороги-тирани,
Та й повезли білі тіла
В місто Бережани.*

(«А в Лапшині при долині», зап. 2008 р., Опілля) [1, арк. 276—277].

Мають рацію дослідники, які вважають, що слово «ворог» в українському фольклорі є узагальнювальним родовим поняттям [27, с. 244; 29, с. 173]. У його семантичне поле входять не тільки збірні топонімні назви: «Росія» («Москва»), «Мадярщина», «Німеччина» (Германія), «Польща», що є історично маркованими лексемами на позначення колишніх політичних «спільників» чи держав Східної Європи, які окупували терени сучасної України. У фольклорних текстах історичного спрямування функціонує у тісному взаємозв'язку ціла низка *політонімів* («государ» чи «руський білий цар», «цісар», «цісарева»), *етнонімів* («турок», «татарин», «москаль» («русіяне», «мацкаль» [16, с. 220]), «австріяне», «поляки» (історична форма — «лях»), «мадьяри», «німці» (варіант «германці»), «французи», «англійки», «шведи»). Сукупно вони відображають широту семантичного мікрополя «зовнішній» ворог, що закодоване в фольклорних текстах різних жанрів, часу виникнення та локалізації. Типологія історичних знань та пам'яті про головних українських ворогів (росіяни, поляки, угорці, німці) проявилася в постійних пісенних формулах («орда ворогів»), нових конотаціях («зłodії») і мотивах. Наприклад, у пісні, записаній від 51-річного кобзаря Олександра Маркевича у час звільнення Київщини від німецької окупації, ключовою є ідея «ворог — нищитель українського народу», передана через мотив «ворог занастив Україну» із пісні «Мала мати одну дочку»:

*Вороги з усії сили,
Україну знапалили.*

(зап. 1944 р., с. Грибичка Білоцерківського р-ну) [5, арк. 130].

Узагальнення усіх окупаційних режимів знайшло відображення у творах, лейтмотивом яких є героїчний імператив боротьби українців за волю. Ці ідеї та мотиви політичної незалежності вперше зазвучали у стрілецькій пісенності та у національно-патріотичних

піснях міжвоєнного періоду, особливо після 1939 року, коли зазнала поразки битва за Карпатську Україну:

*Відплатиться ворогам:
Мадьярам і чехам,
Ще й проклятим полякам.
(«Замахнула мечем, запалила вогнем»)
[41, с. 373];*

*Розіб'єм наших ворогів,
Мадьярів, чехів, німчаків,
Воскресне ще нам та Батьківщина мила,
Та й наша слава Україна.
(«У Карпатах сум і жаль настав»)
[41, с. 377].*

Багато важать у семантизації концепту «ворог» соціоніми ХХ ст. («активісти», «комуністи», «більшовики», «енкаведисти», «чекісти», «сільські агенти», «фашисти» та ін.). Вони сильно впливають на тональність та експресію фольклорних новотворів першої половини ХХ ст., особливо тих, що присвячені тематиці Голодомору 1932—1933 року. За міркуваннями Василя Сокола, негативні персонажі документальної прози про голодомор виступають у загальних назвах, що об'єднують певну групу людей («агітатори», «ударники», «буксирники», «уполномочені» та інші). Важливим вважаємо спостереження ученого, що деякі зі збірних понять, які притаманні тільки цьому тематичному циклу, можна «зарахувати до концептуальних знаків» епохи [39, с. 391]. Наголосимо, що у таких новотворах назви-образи виконують роль подвійного семантичного агента, позначаючи синтетизм у проявах ворога і як «внутрішнього» і як «зовнішнього».

Ми вже писали про те, що у народних творах, які виникли упродовж періоду двох світових війн, актуалізуються базові фольклорні мотиви, так звані «сталі епічні сегменти», які пов'язані з мотивами «випробовування героя» та «протиборство героя та антипода». Повторимо тут важливе, а саме те, що їхніми структурними складовими, які кодують, передають у часі і просторі важливу інформацію про головних суб'єктів дії, виступають три мотиви: 1) «ворог наказує катувати героя (героїв)»; 2) «вороги знаходять і знищують героїв»; 3) «вороги забирають героїв у полон». Відомо, що перелічені структурні елементи належать до статичних складників давнього героїчного епосу, що яскраво проявилися в різних сюжетних типах епічних творів, зокрема в «старших» українських думах [48, с. 263].

У діахронному зрізі традиційне і пізніше нове змістове навантаження аналізованого тут концепту демонструє рух фольклорної свідомості від особистісного до суспільно-громадського, і загальнонаціонального. Під впливом січового стрілецтва, націоналістичного руху міжвоєнного двадцятиріччя, масового повстанського та партизанського рухів у час Другої світової війни у колективній свідомості продукується ідея боротьби з ворогом не тільки за особисту свободу, але й за волю народну та політичну. Внаслідок цього через сприйняття «мій ворог» у концептуальне поле образу ворога входить як поняття суб'єктивного, наприклад, у пісенних-хроніках:

*Як на світі бідувати без хліба, без хати,
Нащо мене породила, рідна моя мати?
Ті вороги препогані ніц ми не лишили,
Тільки мене з діточками сльози обросили.
(«Там, де ясне сонце сходить,
де пташка співає»)
[40, с. 192];*

*Вороги тебе убилі,
Бо боялись твої сили.
(«А в Києві у столиці»)
[36, с. 38].*

Так і поняття загальнонаціонального — «наш ворог», наприклад, у стрілецько-повстанській баладній пісенності:

*Поховайте мене, тату, вдома на подвіру,
Та най знає ворог клятий, що вмер за Україну.
(«Ой у лісі два дубочки»)
[41, с. 398].*

Екзистенційне звільнення героя ціною героїчної смерті підлягає семантичним трансформаціям нового часу, генезис яких слід прослідкувати у кореляції ідей суспільного опору та жертвовної любові.

Відомо, що узагальнений образ «ворога» за ідейно-смісловою значущістю є найбільш усталений суб'єкт фольклорних творів історико-політичного змісту. Будучи традиційним елементом мови (враховуючи також семантичні похідні у демінутивній формі субстантиву «воріженьки» чи прикметника «вражий», -а, -і), він фігурує у творах козацького героїчного епосу («воріженьки», «вражі татарюги», «вражі ляхи»), в соціально-побутових піснях («вража панщина», «тяжкі вороженьки», «на чумаченьків вороги ідуть» [46, с. 163]), у родинно-побутових баладах та ліричних піснях («вороги лихії», «злії люди»). У новотворах першої половини ХХ ст. сформований раніше субстрат негативних значень ворога як лукавого («вороги втішаються») і жорсто-

кого, метафоричні звороти («панування ворога») та міфологеми «долі = влади», «чужого» втілюються в усталених формах з новими конотаціями («свої» ідуть з коругвами, що є скралізованим знаком дій тих, на чиєму боці «правда»):

*Ой повів буйний вітер над степами,
Де боролись наші хлопці з хоругвами
Де боролись наші славні хлопці молоденькі,
Там панують, бенкетують воріженьки».*
(«Ой заросли ті стежечки та й травами») [41, с. 344];

*Ой не будуть більш чужинці нами володіти,
Україна — наша мати, а ми її діти.*

*Закарпатці в тридцять восьмим перші з українців,
Звільнилися від кайданів ворогів-чужинців.*
(«Ой у жовтні в тридцять восьмим
сталася новина») [28, с. 71].

Здатність фольклорних формул актуалізувати давні мотиви із функціями «випробування», «шкідництва», «двобою», «втечі», «смерті» дають змогу ввести змістові інновації, які з'явилися у фольклорних новотворах ХХ ст. головню під впливом творчості військового середовища. Починаючи від періоду Першої світової війни, на основі пісень січових стрільців (наприклад, Юліана Назарака «Слава, слава, отамане!», Кліма Гутковського «Гей ви, стрільці молодії», Олеся Бабія «Над Київом хмара нависла грізна», Антіна Лотоцького «Лунає клич, зове грімкий») формується динамічний образ «ворога» («наступають на три шляхи вороги на нас», «дріжати будуть вороги, / Бо поки кріс у нас в руках, Все ворог мати буде страх»). Найбільш повно семантика руху виявилася у народній пісенності, де «вороженьки вже ідуть» (№ 99)¹, «шляхами вороги ідуть» (№ 116), «а вже ворог **військо та й на нас підводить**» (№ 101.В), «ворог **суне** облавою». Однак більшою силою естетичного впливу позначені ті динамічні картини, які відображають акціональний аспект, зокрема зневажливе грубе ставлення ворога до свого супротивника, до його землі і майна, до його життя. А тому стрілецькі пісні більше вдаються до метафорички козацької епіки, на зразок «вороженьки **панують, бенкетують**» (№ 94 Б), «**гуляє** орда ворогів» (№ 106), «**забрали** нас воріженьки» (№ 91.Д₂), а

повстанські пісні — продукують нові метафори, семантично адекватні поняттю «окупант» — «**сидить** ворог в твоїй хаті ще й з тебе сміється» (із пісні «Коновальцю, Коновальцю, як тобі здається» [1, арк. 251]), «**виганяє** ворог з хати молодого юнака» (із повстанської пісні «Світить місяць, світить ясний» [1, арк. 269]).

На концептуалізацію образу ворога вплинула низка двочленних комплексів з атрибутивною константою «**ворожий**», що була актуалізована у стрілецькій пісенності («ворожі кайдани», «вороже ярмо», «ворожа куля», «ворожий рій», «ворожі кати», «вражі зойки», «вража Польща» та ін.), а також в піснях часу Другої світової війни («ворожі солдати» [35, с. 118]). До них належать твори, які мають антифашистське спрямування, як у пісні-зверненні матері до дочки-остарбайтерки:

*Мушу я забути
за свою дитину —
Забрав вражий німець,
А я сама гину.*

(«Тяжко тужить мати», зап. 1944 р.,
Зіньків, Полтавщина) [5, арк. 138 зв],

а також величезний пласт антисоветського фольклору, зокрема повстанська епіка. У великому масиві усних наративів функціонують характеристики, які набувають формульного типу: «... то були такі часи, що не було тої середини — або ти з нами, або ти в *ворожому таборі*» [47, с. 137]. Загалом слід наголосити, що на основі новотворів міжвоєнного періоду почала формуватися поетична база оригінального фольклорного словника, який дозволив змалювати широке полотно фольклорної рецепції героїчної повстанської боротьби. Ворожий більшовицько-комуністичний режим, часто представлений через уособлення НКВД:

*Нам набридли тюрми і кайдани,
Нам набридло вороже ярмо.
Гей ви, хлопці, до бою ставайте,
Ми Україні пропасти не дамо.*

*Гей ви, хлопці, в лінію ставайте!
Ворог суне облавою на нас.
Гей ви, браття, ви добре ціляйте,
Бо вже приходить остатний нам час.*

(зап. 2014 р. у с. Сокирчин Тлумацького р-ну,
Покуття) [3, арк. 114].

Збірний образ ворога у фольклорних творах, які виникли впродовж першої половини ХХ ст., пред-

¹ Тут і далі шифр відповідає номеру варіанта із нашого збірника «Стрілецькі пісні» (Львів, 2005).

ставлений в різних граматичних формах, які надають ядерному слову потрібного змістового спрямування. Наприклад, у ліро-епічних творах задіяна форма однини («ворог»), що дозволяє відобразити персоналізоване сприйняття противника («Не знає сестричка, де твій брат вмирає, / Бо *найтяжчий ворог* не дав йому жить» (із нашого запису 11 липня 2012 р. у с. Заланів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. від Піцик (Кічула) Катерини Григорівни, 1949 р. н. [4]).

Популярним залишається загальнофольклорний гумористичний портрет антагоніста у творах, які були створені у час війни. Ворог («москаль», «німець», «комуна») зображений у комічному ракурсі, здебільшого як переляканий утікач:

*Хто до бою іде?
А січовик вже ся б'є
Вже ся б'є, вже натовк
Москаликів цілий полк.
Ворог скаче і біжить,
Другий упав та й лежить.*

(«Чи є такі борці, як українські стрільці», зап. 1915 р.) [7, арк. 12];

*А вже того яру
Так ворог боявся,
Навіть серед ночі
Спросонку жахався.*

(«Над глибоким яром береза стояла», зап. 1944 р., Полтавщина) [43, с. 124].

Образ ворога може розкриватися через просторову модель, що використовується і в ліро-епічних творах («Бо вже стежа дає знати, що *ворог вже близько*» [41, с. 349]), і в наративних текстах, де ракурс сюжету, в якому герой — і учасник, і свідок війни — дає цікавий матеріал до розуміння психології сприйняття ворога, переживань в очікуванні зустрічі з ним: «Москалі були вже недалеко. Не було видно ні одного нашого жовніра. Тихо стало в селі і дуже сумно» [30, с. 43].

Більш емоційно навантажена акціональна модель, у якій саме *ворог* — носій злої смертоносної дії, спрямованої на героя:

*В війні нема перебору,
бідний чи багатий,
В кого ворог пошле кулю,
Мусить умирати.*

(«Ой в неділю ранесенько сонце ся мінило») [10, с. 3].

В інших варіантах цієї популярної у час Першої світової війни пісні на місці лексеми «ворог» задіяне слово «Бог»: «На кого *Бог зішле кулю...*» [8, арк. 15; 9, арк. 19 зв], що демонструє варіативну амплітуду формули «пошле кулю». Таким чином можна спостерігати зародження нових стійких компонентів, що закріпили через мотив «ворог убиває героя» у фольклорних творах Другої світової війни світоглядну зміну в розумінні не трансцендентно-фатальних, а реально-суб'єктних причин загибелі жовніра на війні:

*Не знаєш, сестричко,
Де твій брат вмирає,
Бо тяженький ворог
Не дав йому жить.*

(«У осінню нічку вітер свище в полі, зап. 2008 р., м. Бережани) [4].

Для надання більшої епічної ваги та узагальнення лексеми «ворог» уживається у формі множини («*вороги*»). У пісенних хроніках із часу Великої війни, у творах про події польсько-української війни це слово часто фігурує там, де ворог є об'єктом народних інвектив. Вони, як правило, наслідують різні мовленнєві формули заклинання: на каліцтво («*Ой Бог дай ворогам було так легко, як нам легко ходити*»), на важку смерть («*Хто пристане до ворогів, грім у нього лусне*» [28, с. 79], «*Бодай* тоті мадярики *нігде не сконали*» [28, с. 78]). За справедливим зауваженням Надії Пастух, і перше, і друге «побажання» містять важливий семантичний нюанс, а саме: не стільки вияв необґрунтованої ненависті до ворогів, скільки вимогу справедливої заплати їм за сотворене зло через звернення до Бога віддати ворогові того ж самого — неспокою, на що вони прирекли українських вояків.

Таким чином фольклорний образ ворога постійно перебуває на парадигматичному рівні мотивами «Покара». Вона реалізується через давній мотив «материнського прокляття». Порівняймо рекрутську пісню із записів М. Максимовича та стрілецьку баладу:

*Бодай же ви воріженьки всі разом пропали,
Як ви тую біду знали, мені не сказали.*

(«Поza садом зелененьким дорожка лежала») [32, с. 156];

*Люляй, люляй, мій синочку, бо я твоя мати,
Сину любий, Боже милий, вороги прокляті.*

(«Виряджала мати сина під Крути до бою») [41, с. 461].

А також нову версію мотиву — «всенародне прокляття»:

*Добрі люди знаходились, уночі ховали,
Та ворогів України страшно проклинали.
(«Ой спустився сірий туман»)* [28, с. 79].

Як бачимо, в першій ілюстрації задля посилення гостроти конфлікту, у стилі давніх епічних творів актуалізується постійний епітет «проклятий (-і)». Цей фольклорний троп найчастіше трапляється у стилістиці пісень хронікального типу, де конкретизуються головні моменти героїчної смерті націоналіста-бандерівця, повстанця:

*Там ворог проклятий із них ся знуцає
І повстанські кості до саней ламає.
Поламани кості в фосу ізложили,
Людей наганяли, щоби ся дивили,
Люди-християне з жалем промовчали,
Бо за одно слово у тюрму саджали.
(«Казали повстанці — серце відчуває»,
зап. 1997 р., Бойківщина) [45, с. 444];*

*І ми боротися будемо проти проклятих ворогів,
І вічну славу ми збережемо
про тих славних трох братів.
(«Ой там у лузі при дорозі червоні маки розцвіли»,
зап. 2014 р., Покуття) [2, арк. 74];*

*Ой там у Львові, ой там у Бригідках,
Там стоїть шибеници дві,
Ой там сидить лях — проклятий ворог,
Він справляє бенкет собі.
(«Ой там у Львові, ой там у Бригідках»,
зап. 1994 р., Опілля) [31, с. 240].*

Продуктивним виявився епітет «прокляті» також у циклі творів антифашистського спрямування:

*Розійшлися кати попід наші хати,
Арештують народ прокляті німаки.
(«Нічка була темна, всюди було тихо»,
зап. 1997 р., Бойківщина) [45, с. 446].*

Таким чином структурний компонент «ворог проклятий» є понадчасовою стабілізаційною фольклорною одиницею. Цей сталий вислів, що містить емфатичне означення, вказує на типологічну подібність новотворів з історичною пісенністю минулого і є очевидним прикладом «фольклорної компресії», коли повідомлення про різні властивості суб'єкта чи об'єкта дії передаються так, немов би накладаються один на одного, збираючи в рамки однієї матриці різночасову інформацію [49]. Постійний епітет

«прокляті» відомий із репертуару пісень про татарські набіги другої половини ХVІІ—ХVІІІ ст., зокрема про смерть козацького ватажка Морозенка:

*Не вернувся Морозеньку,
Голова завзята,
Замучили удалого
Вороги прокляті.
(«Ой Морозе, Морозеньку», запис 1904 р.,
Полтавщина) [44, с. 188].*

У стрілецьких, повстанських новотворах ця дуже поширена формула ліро-епіки демонструє тяглість та продукуючу здатність традиції прокльону та замовляння на смерть, яке вважається найбільш небезпечним за наслідками. Порівняймо історичну пісню про смерть Перебийноса у запису Я. Новицького (1) та стрілецьку пісню про загибель хорунжого УСС Володимира Загульського (2):

*Ти, ляше, блякнеш,
Із коня брякнеш
Тай засиплешся землею.
(«Ой ще ж я не встав», запис 1894 р.,
Запоріжжя) [33, с. 284];*

*Будеш ти, вороже проклятий,
за тую могилу страждать,
Будеш ти, лежати, кричати,
а ми твої кості ломать.
(«А в Бишках окопи копали», запис 1998 р.,
Опілля) [41, с. 324].*

У повстанських піснях мотив «герой проклинає ворога» виражено двома способами: прямо й імпліцитно. Останній мотив прочитується через аломотив «передбачення Божої кари». Наприклад, у піснях тюремного циклу, де повстанець пророкує важке умирання ворога:

*Бо мені тут тяжко
В тюрмі пропадати,
А ще тяжче буде
Ворогам конати.
(«Три неділі посту сталася новина»,
зап. 1996 р., Опілля) [4].*

У пісні цього ж циклу, в яких головний герой-повстанець відбуває ув'язнення в Станіславській тюрмі, план вираження мотиву змінюється з символічно-сакральної сфери (як Божої кари) на раціональну дію, що узгоджує його з мотивом «відплати ворогам». Таким чином мотив «покари» втрачає свою магічну семантику, набуваючи суто реалістичного спрямування. Такі зміни є однотипними і для

антифашистських пісень, де вороги порівнюються із круками:

*Не бути вам та живими,
Гітлерівські кати,
Ваші трупи вже ворони
Та будуть клювати.*

(«Надлетіли із заходу фашистські круки»,
зап. 1944 р., м. Київ) [43, с. 90];

і для антикомуністичних, як у популярному на Опілля творі про невільника Бережанської тюрми:

*Не знущайся, вражий кате,
Не знущайся наді мнов,
Всю тюрму я пересиджу
Ще й зустрінуся з тобов.*

*Ти ще впадеш на коліна,
Будеш землю цілувати.
Ти ще в мене молодого
Будеш прощення благати.*

(«Сонце сходить і заходить», зап. 2009 р.,
Опілля) [1, с. 294].

Концептуальний образ ворога розкривається також через низку інших емоційно забарвлених постійних епітетів на означення негативних характеристик персонажів («препогані», «лихий», «тяжкий», «дикий», «лютий», «скажений», «клятий»), типових для фольклорної мови першої половини ХХ ст. Перелічені тропи роблять акцент на безжальному ставленні ворога до свого противника, особливого полоненого. Загальновідомим історичним фактом жорстокої антигуманної поведінки з полоненими є наслідки бою під станцією Крути 28 січня 1918 р., коли жменька юнаків-патріотів стали у нерівний двобій з військами більшовиків на захист першої столиці Української держави Києва:

*А в Києві бій великий,
Б'ється з нами ворог дикий.*

(«Ой на горі сніг біліє») [41, с. 335].

Аналіз варіативних парадигм фольклорних творів допомагає встановити семантичні еквіваленти концептуальних образів. Наприклад, у повстанських піснях типовою є лексична заміна, що встановлює семантичну парність образів «лихий ворог» = «кат». Порівняймо два різночасові записи з Західного Поділля (1989 р.) і Покуття (2014 р.):

*Кати знайшли для нас тюрму
І мусим зимувати,
На Соловки і на Сибір
Нас будуть висилати.*

*Ой не радійте, вороги,
Наш дух вам горло скрутить
Нас не злякають кайдани.
Вкраїна мусить бути.
(«Ой тямлю, тямлю я той час»)* [36, с. 23];

*Знайшов ворог для нас тюрму,
Тут мусим зимувати.
Чужий тут край, чужа земля,
А вітер свище в ґрати.*

*Не смійся, вороже лихий,
Бо сміх вуста вам скрутить.
Ми Україну не дамо,
Країна мусить бути.*

(«Осінні квіти вже зісхли») [3, арк. 115].

Синонімія увиразнює громадянсько-політичні мотиви опору та боротьби. Завдяки варіативним змінам зроблено більший наголос на нескореності повстанців перед ворогом-москалем, що декларує провідну ідею повстанського світогляду.

У повторюваній ознаках «клятий», «кляті» закодована семантика «злого побажання» ворогу, яке слід розуміти як спрямовану функцію «оберненого» прокляття, тобто відвертання від злого. Однотипні приклади з російської історичної пісенності показують, що цей епітет закріпився у загальнофольклорній поетичній системі як стереотипний:

*Пойдём, товарищ, добровольцем,
будем родине служить:
Распроклятого австрийца
будем вместе с тобой бить* [37, с. 18].

Однією з найбільш експресивних домінант концепту ворога в українському фольклорі ХХ століття є метафоричний епітет «**ЛЮТИЙ**»:

*Україно, Україно, ми вже за горами,
Утікає ворог лютий перед бунчуками.
(«Ой як кликнув пан отаман»)* [41, с. 403].

Ця атрибутивна константа є породженням реалій окупації та жорстокого воєнного буття під час двох світових війн, коли щораз складніші модернізовані форми бойових дій були спрямовані на тотальне знищення противника. Це зумовило появу у стрілецьких переробках давніх козацьких пісень нової формули — «лютий бій» («не страшна нам в лютім бою смерть»). Згодом під впливом однотипних ситуацій бойових дій вона неодноразово повторюється в повстанських новотворах:

Нема в мене долі, родився в неволі,
Охрестився в лютім бою на кривавім полію.
(«Літо проминуло, листя пожовтіло»)
[36, с. 26].

Але треба наголосити, що спершу ця формула з'явилася у стрілецьких піснях літературного походження, в деяких маршах із років війни (наприклад, «В горах грім гуде» на слова О. Маковея, є рядки «Лютій кат прийшов проливати кров, Взяти народ наш в неволю», які у варіантах мають синонімічну зміну на «лютій враг»; «Сповнилась міра, кров братів, / Нелюдські злочини катів» на слова П. Карманського [41, с. 59]; «А як б'ють гранатами / За врагами клятими» чи «Буде лях проклятий батьками орати» з пісень Р. Купчинського [41, с. 156]). Популяризація патріотичних пісень у міжвоєнний період, трагічні акції польської влади під час «паціфікації» 1930-го року — усі ці чинники ще більше вплинули на розгортання фольклорного образу «ворога» у гостро негативному ключі. Вони зумовили закріплення у фольклорному словнику традиції двочленного компонента «лютій ворог» й у тих творах, які виникли у час Другої світової війни. Наприклад, у повстанській пісні-гаївці — у формі постійного епітета:

Б'ють по долах, б'ють у горах,
аж з них пір'я летит,
І по полях, по вертепах лютій ворог лежить.
(«Зелененькі огірочки, завивайтесь»,
зап. Г. Дем'ян в 1977 р., Буковина) [4],

у поезії про юнаків-«баундистів», які важко працювали на німецьких заводах та фабриках, — у предикативній конструкції, ускладненій типово фольклорним порівнянням ворога із собакою:

Як же можна далі жити
В цім проклятім пеклі,
Ненаситні жандармери
Держать нас заперті.

Жандармери як собаки
Над нами лютують,
Послухайте, люди добрі,
Чим нас тут годують.
(«В ріднім краю сонце сходить», зап. 1942 р.,
Східне Поділля) [6, арк. 55].

Другий приклад унаочнює механізм встановлення синонімічної валентності між парою епітетів «лютій» — «скажений», де другий атрибутив у непрямій формі відтворює згадане вище порівняння:

Лютував ворог скажений, як лунало «Слава!»
Хоч ми згинем, та воскресне вільная держава.
(«Ой то тая доріженька, що веде на Крути»)
[41, с. 349];

Стогне Україна і сонце не гріє,
Кряче ворон, свищуть кулі, ворог скаженіє.
(«Літо проминуло, листя пожовтіло»)
[36, с. 26].

Поширеним у новотворах є також апелювативний компонент «лютій враже», який виступає композиційним і змістовим центром у новотворах, де пересторога спрямована на окупанта-переможця, якого чекає неминуча поразка і смерть:

А по трупах тих героїв
Зайшов ворог до Кийова.

Ой не смійся, лютій враже,
Голова твоя ще ляже.
(«Під Києвом, під Крутами») [41, с. 347].

Слово, вжите у формі кличного відмінка («враже»), є похідним від архаїчної форми прикметника «вразий», синонімічного до означень «чортівський», «диявольський» [38, с. 258]. Цей епітет більш притаманний поетичному словнику українських історичних пісень про Руїну Січі («Ідуть ляхи — вразі сини», «Вразі пани, руські генерали — еретичні сини, / Край веселий, степ широкий та й занастали» [15, с. 25]), звідки за традицією перейшов в арсенал новітнього фольклору. Порівняймо дві кінцівки із пісень про смерть героя — козацького полковника Данила Нечая і українського націоналіста Дмитра Данилишина. Обидві відображають схожі епізоди сюжетної кульмінації у парі «антагоніст — герой» на рівні типової глибинної структури («вразий лях — український герой»), відновленої на основі історично сформованих контактів між поляками і українцями.

Ой не дбали вразі ляхи на козацьку вроду —
Рвали тіло по кавалку, пускали на воду.
(«Ой з-за гори високої», зап. 1850-х рр.)
[18, с. 201];

— Ой ти, Данилишин, що собі бажаєш —
Польський прокуратор его ся питає.
— Я собі бажаю ще того зазнати,
Як ви, вразі ляхи, будете конати.
(«Ой у місті Львові сталася новина»,
зап. 1997 р.) [45, с. 430].

9. НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 28—3. — Од. зб. 267. — 17 арк. («Як противник добувався до самого Львова»... Поетичні твори про Першу світову війну. Індивідуальна творчість. Зібрано Петром Любачівським з Озірної, пов. Зборів, в різних місцевостях під час війни. 1916—1917).
10. Бабюк А. Народні воєнні пісні / А. Бабюк // Свобода: політична, просвітна і господарська часопись. — Львів, 1916. — Ч. 43 (21 жовтня). — С. 2—5.
11. Глюксман А. Філософія ненависти / Андре Глюксман ; пер. с франц. А. Деміна. — Москва : АСТ, 2006. — 284 с.
12. Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів / Роман Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість державність ; Вип. 22: Українська повстанська армія у контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи / гол. редкол. М. Литвин ; упоряд. і наук. ред. М. Романюк, О. Стасюк. — Львів, 2012. — С. 191—208.
13. Гриневич В. Міг війни та війна мітів / Владислав Гриневич // Критика. — 2005. — № 5 (91). — С. 2—9.
14. Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень / Г. Дем'ян // Україна в минулому. — Київ ; Львів, 1992. — Вип. 3. — С. 10—42.
15. Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша / М. Драгоманов. — Женева, 1883. — Р. 1. — LV, 137 с.
16. Зілинський О. Українські народні балади Східної Словаччини / Орест Зілинський ; гол. ред. Г. Скрипник ; НАН України ; МАУ ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — Київ, 2013. — С. 220.
17. Івановська О.П. Український фольклор як функціонально-образна система суб'єктності: монографія / О.П. Івановська. — Київ : ЕксОб, 2005. — 228 с.
18. Історичні пісні / упоряд. І.П. Березовський, М.С. Родіна, В.Г. Хоменко ; за ред. М.Т. Рильського і К.Г. Гуслистоного. — Київ : Видав. Академії наук УРСР, 1961. — 1066 с.
19. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі / Р. Кирчів. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2010. — 533 с.
20. Кузьменко О. Фольклорний образ ворога-«москаля» та його семантична парадигма (на матеріалі новотворів першої половини ХХ ст.) / О. Кузьменко // Міфологія і фольклор. — 2017. — № 1—2.
21. Луньо Є. Сатира на Сталіна у повстанських колядках / Є. Луньо // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2015. — Збірник 20. — С. 5—28.
22. Луньо Є. Сатирична візія комуністичної Польщі у повстанському пісенному фольклорі / Євген Луньо // Міфологія і фольклор. — 2012. — № 2—3. — С. 85—103.
23. Луньо Є. Сатирична візія московсько-комуністичних загарбників у повстанських колядках / Євген Луньо // Народознавчі зошити. — Львів, 2015. — № 4 — С. 777—785.
24. Луньо Є. Сталін і Гітлер у народнопісенній сатири / Євген Луньо // Визвольний шлях. — 2008. — Квітень-червень. — С. 93—105.
25. Луньо Є. Стереотип польських окупантів в українських народних піснях міжвоєнного періоду / Євген Луньо // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2011. — № 15. — С. 49—61.
26. Луньо Є. Фольклорна сатира на Сталіна як організатора й винуватця голодомору (на матеріалі малих жанрів) / Євген Луньо // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Випуск 43. — Львів, 2010. — С. 157—168.
27. Луньо Є. Сатирична рецепція царської Росії у стрілецьких піснях / Євген Луньо // Народознавчі зошити. — 2007. — № 3—4. — С. 243—255.
28. «Минулося та забулось...»: Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / упоряд., вступ. ст. та приміт. І. Хланті. — Ужгород : Карпати, 2009. — 272 с.
29. Мушкетик Л. Фольклор українсько-угорського порубіжжя / Леся Мушкетик. — Київ : Укр. письменник, 2013. — С. 173.
30. Назарук О. Слідами Українських січових стрільців / О. Назарук. — Львів : Видання Союзу визволення України, 1916. — 154 с.
31. Народна пісенність підльвівської Звенигородщини / запис. та упоряд. О. Харчишин ; В. Коваль (ноти). — Львів, 2005. — 351 с.
32. Народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. — Ч. I. — Кн. 1: Украинские думы ; Кн. 2: Песни козацкие былевые ; Кн. 3: Песни козацкие бытовые. — Москва, 1834. — XI, [1]. — 180 с.
33. Новицький Я. Твори: в 5-ти томах. — Т. 3 / Я. Новицький ; упоряд. Л. Іваннікова, І. Павленко. — Запоріжжя : Тендем, 2009. — 440 с.
34. Павленко І. Історичні пісні Запоріжжя: регіональні особливості та шляхи розвитку / І. Павленко. — Запоріжжя : Тандем-У, 2003. — 203 с.
35. Пісні з наддністрянського села / фольклорні записи та упоряд. А. Яківчука, нотація мелодій К. Смаля. — Чернівці : Зелена Буковина, 2008. — 416 с.
36. Повстанські пісні / запис, упоряд., муз ред. В. Подуфалій. — Тернопіль, 1995. — Вип. 3. — 80 с.
37. Симаков В.И. Частушки про войну, немцев, австрийцев, Вильгельма, казаков, монополию, рекрутчину, любовные и т. д. / В.И. Симаков. — Петроград, 1915. — 80 с.
38. Словарь української мови / упоряд., з додат. власного матеріалу Б. Грінченко // Киевская старина. — Київ : Вид-во АН УРСР. — Т. 1. — Київ, 1958. — 494 с. — (Надруковано з вид. 1907—1909 рр. фото-механічним способом).

39. Сокіл В. Народна документалістика про Голодомор: від факту до образу / Василь Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. пр. / редкол.: Семенюк Г.Ф., Снитко О.С., Івановська О.П. та ін. — Київ : Вид-ня КНУ, 2009. — Вип. 32. — С. 388—393.
40. Співанки-хроніки. Новини / упоряд. О.І. Дей (тексти) ; С.Й. Грица (мелодії). — Київ : Наукова думка, 1972. — 560 с.
41. Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О.М. Кузьменко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2005. — 639 с.
42. Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі / Олексій Толочко // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. 1. — Київ : Інститут української археографії АН України, 1992. — С. 26—46.
43. Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / упоряд. М. Родіна, М. Стельмах, приміт. до текстів М.С. Родіна ; передм. М.Т. Рильський. — Київ : Видавництво АН УРСР, 1953. — 335 с.
44. Українські народні пісні наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / упоряд., вступ. ст., приміт. та коментарі М.М. Олійник-Шубравська, нотний матеріал О. Шевчук. — Київ : Музична Україна, 1990. — 454 с.
45. Фольклорні матеріали з отчого краю / збір. та упоряд. В. Сокіл та Г. Сокіл (тексти) ; Л. Лукашенко (ноти). — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1998. — С. 430.
46. Чумацькі пісні / упоряд. О.І. Дей ; А.Ю. Ясенчук (тексти) ; А.І. Іваницький (мелодії). — Київ : Наукова думка, 1976. — 542 с.
47. Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / записав й упоряд. Євген Луцько. — Львів : Літопис, 2005. — Т. 1. Наконечне Перше. Наконечне Друге. — 576 + XXXII с.
48. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції: монографія / Наталія Ярмоленко. — Київ ; Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2010. — 552 с.
49. Неклюдов С. Фольклор: типологический и коммуникативный аспекты [Електронний ресурс] / С.Ю. Неклюдов. — Режим доступу: <http://www.rutenia.ru/folklore/necludov15.htm>. 28.05.2015.

Oksana Kuzmenko

THE CONCEPTION «ENEMY»
IN THE INTERPRETATIVE PARADIGM
OF THE FOLKLORE OF THE XX CENTURY

Semantic structural analyses of the folklore conception «ENEMY», which takes one of the primary places in general-folklore pattern of the XX century, realized in the article. Diachronic and synchronous face of semantic paradigm of collective image of an enemy traced on the basis of lyric-epic and epic texts, which emerged and became a part of Ukrainian folklore tradition at the period of two World Wars. Conclusions about stable stereotypic features of an enemy-invader and theirs cognitive meaning in the national culture is made.

Keywords: Ukrainian folklore, folklore conception, folklore motif, folklore formula, image, epithet, enemy.

Oksana Kuzmenko

КОНЦЕПТ «ВРАГ»
В ИНТЕРПРЕТАЦИОННОЙ ПАРАДИГМЕ
ФОЛЬКЛОРА XX ВЕКА

В статье проведен семантико-структурный анализ фольклорного концепта «ВРАГ», который занимает одно из главных мест в общеофольклорной картине XX века. На основе лирико-эпических, а также эпических текстов, возникших и вошедших в украинскую фольклорную традицию в период двух мировых войн, прослежен диахронный и синхронный срез семантической парадигмы собирательного образа врага. Сделаны выводы об устойчивых стереотипных признаках врага-захватчика и их когнитивное значение в национальной культуре.

Ключевые слова: украинский фольклор, фольклорный концепт, фольклорный мотив, фольклорная формула, образ, эпитет, враг.